



KECSKEMÉTI KÁROLY

## Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése

(Vázlat)

### Háttér

A 19. századi Haszkaláig az askenázi zsidóság etno-vallási tömbjét Hamburgtól Velencéig és Elzásztól Ukrajnáig a közös nyelv és rabbihálózat fogta össze. A tömbön belül azonban a zsidók története sajátos utat követett a területhez tartozó valamennyi országban, illetve országrészben: Alsó-Ausztriában, a többi osztrák örökös tartományban, a cseh korona országokban, Lengyelországban (majd a felosztott Lengyelország korában: a Poroszországhoz tartozó területen, a Királyságban és Galiciában), Bukovinában, Magyarországon, Erdélyben és a Fejedelemségekben.

A Habsburg Birodalom zsidópolitikáját II. József térítette új irányba. Ő terjesztette ki a zsidóságra az állami toleranciát, és az ő uralkodása indította útjára a majd 1867-ben megvalósuló emancipációt. A 19. században fennmaradt az Amerikával kiegészülő askenázi világon belül a hagyományos kapcsolatrendszer, ezt bizonyítja nem egy rabbi pályája<sup>1</sup> (Hildesheimer Kismartonból Berlinbe, Kayserling Aargauból Pestre, Hirsch több magyar város után Prágába, majd Hamburgba kerül) és a *Zsidó Tudomány* terjedése. Közös volt az askenázi múlt, közősek voltak a rabbinikus hagyományok és a politikai problémák (antiszemitizmus, cionizmus), és mégis, az egyazon Habsburg államhoz tartozó zsidó közösségek 19. századi története saját múltjuktól és a befogadó társadalom magatartásától függően más-más módon alakult.

A Lengyelország és a Habsburg Birodalom zsidóságának történetéről szóló irodalom hallatlanul gazdag. E gazdagság ellenére ismereteink hézagosak, így a zsidók és nem-zsidók közötti viszony, a mindennapi együttélés története az emancipáció gondolatának felmerülésétől a vészkorszakig kevésbé feldolgozott terület.

Bármennyire paradoxnak tűnik, ez a hiány a zsidó történelmi kutatás logikájának a következménye. Az elmúlt százötven év során a prioritásokat a mindenkori politikai helyzet mellett a tudományos irányzatok (esetenként divatok) és a zsidó társadalom belső problémái jelölték ki. Mind a monográfiák, mind az összefoglaló művek lényegében öt témakörrel foglalkoznak :

- a) zsidógyűlölet, antiszemitizmus, pogromok és kraválok, vérvád és a Shoa;
- b) asszimiláció és a zsidók részvétele a befogadó országok gazdasági, kulturális és politikai életében;

---

<sup>1</sup> Wilke, Carsten – Brocke, Michael – Carlebach, Julius: *Die Rabbiner der Emanzipationszeit in den deutschen, böhmischen und großpolnischen Ländern 1781–1871*. München, 2004. 965. Elszomoritó, hogy a kutatás nem terjedt ki Magyarországra.

- c) belső konfliktusok, szakadás az ortodoxok és a haladók között;
- d) az asszimilált zsidóság teljesítményének mérlege, majd e mérleg kritikája;
- e) előbb Németországban, majd a többi országban zsidó helytörténet (lásd Katzburg *Fejezetek ...* című művében a magyarországi zsidó helytörténet bibliográfiáját<sup>2</sup>).

Az 1989-es fordulat után új lendületet kapott az együttélés működésének megértéséhez nélkülözhetetlen helytörténeti kutatás. Kövér György úttörő mikrotörténeti munkája Tiszaeszlárról egyben új módszertant nyújt a zsidó falusi társadalom összetételének, struktúrájának, mobilitásának, belső feszültségeinek és a keresztény környezethez való viszonyának kutatásához.<sup>3</sup> A Békés, Zala és Nógrád megyei levéltárak dokumentumgyűjteményt adtak ki,<sup>4</sup> *A gyöngyösi zsidóság története* a Mátra Múzeum kiadásában jelent meg<sup>5</sup> stb.

A homályzónák létezésének azonban más okai is vannak. Így a zsidó történelem sem mentes olyan soha kétségbe nem vont ideológiai, esetleg publicisztikai eredetű közhelyektől, amelyek, miután történésznezmedékek sora vette át őket – egyébként teljes jóhiszeműséggel –, az igazság szintjére emelkedtek.

### Migrációs áramlatok

A közép-európai zsidó történelem legpregnansabb, minden munkában szinte kötelezően jelenlévő kliséje szerint a magyarországi neológok nyugati (német-, cseh- és morvaországi), az ortodoxok keleti (oroszországi, galíciai és bukovinai) eredetűek. A közhely kétszeresen félrevezető. Szófer Mózes pozsonyi rabbi, a reform elleni küzdelem európai tekintélyű vezéralakja nyugatról, Majna-Frankfurtból került Magyarországra, és az ő irányítása alatt épült fel az ország nyugati szélén, az osztrák és morva határnál a rabbinikus ortodoxia 19. századi fellegrvára. Az ország középső részén, az alföldi és dél-dunántúli városokban a zsidó községek csak II. József uralkodása és az 1840-es évek között alakultak meg, hogy azután szédületes iramban fejlődjenek. Ezeknek a keleti és nyugati bevándorlókat, illetve utódait egyaránt befogadó községeknek a többsége állt a neológia mellé.

A zsidó történelmet több mint háromezer év óta kísérik kiűzetések és önkéntes vándorlások. Az 1780 és 1918 közötti Közép-Európában mintegy tíz, statisztikailag számbavehető migrációs áramlat<sup>6</sup> követhető, jóllehet pontos adatok nem mindig állnak rendelkezésre.

<sup>2</sup> Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Budapest, 1999. 244.

<sup>3</sup> Kövér György: *Performációk I. „Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén*. Korall 17. sz. 5–42.

<sup>4</sup> Németh László – Paksy Zoltán: *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945*. Zalaegerszeg, 2004.; K. Cseh Edit (szerk.): *A Békés megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból*. Gyula, 2002.; Pásztor Cecília: *Salgótarjáni zsidótörténet. Általános és középiskolások számára*. Salgótarján, 2004. (2. kiadás).

<sup>5</sup> Horváth László: *A gyöngyösi zsidóság története*. Gyöngyös, 1999.

<sup>6</sup> i) Cseh- és Morvaországból Magyarország felé a 18. sz. elejétől az 1810-es évekig;  
 ii) Cseh- és Morvaországból, valamint a török birodalomból Bécs és (jóval szerényebb mértékben) Linz, Graz és Triest felé 1850 után;  
 iii) Orosz-Lengyelországból és az orosz „letelepedési zónából” Galícia felé az 1820-as, Amerika felé az 1880-as évektől kezdve;  
 iv) Lengyelországból (majd Galiciából és Bukovinából) Magyarország felé a 18. sz. elejétől kezdve. Az északkeleti „haszid” vidékre (Unterland) a bevándorlás a Monarchia összeomlásáig folytatódott. Az utolsó menekülthullám az I. világháború alatt érkezett Magyarországra;  
 v) Galiciából és Bukovinából Bécs (és néhány más osztrák város) felé az 1850-es évektől kezdve;  
 vi) Porosz-Lengyelországból Berlin, Breslau, Frankfurt és más német városok felé 1815-től kezdve;  
 vii) Oroszországból Romániába a 19. sz. második felében;  
 viii) Galiciából, Bukovinából és Magyarországról (és kisebb mértékben Bécsből, Cseh- és Morvaországból) Amerikába az 1880-as évektől;

zésre. Az áramlatok a nagymúltú zsidó vidékekről (Cseh- és Morvaország, Lengyel–Litván *Rzeczpospolita*) rajzanak új közép-európai befogadó területek, Berlin és más német városok, Bécs, Magyarország és Románia felé. Hosszú ideig Galícia mellett Magyarország a legfőbb befogadó ország. Ezt a szerepet Amerika veszi át az 1880-as években, elsősorban New York, majd egy sor nagyobb város: Philadelphia, Chicago, Cleveland stb.

Az amerikai immigráció kivételével nem nagyon lehet a ki- és bevándorlásokat számszerűen követni. Az itt következő táblázat azt mutatja be, hogyan változott meg 1780 és 1910 között a Monarchia zsidó népességének megoszlása a négy nagyobb letelepedési zóna között (zárójelben a Monarchia teljes zsidóságán belüli százalékarány szerepel):<sup>7</sup>

	1776		1857		1910	
Alsó-Ausztria	337	(0,01%)	6999	(0,7%)	184 847	(8%)
Cseh- és Morvaország	55 084	(18%)	127 868	(12%)	126 984	(5%)
Galícia és Bukovina	160 000	(53%)	478 160	(46%)	974 814	(42%)
Magyarország és Erdély <sup>8</sup>	82 896	(28%)	407 798	(39%)	911 227	(39%)

Ezek a számok szemléletesen illusztrálják az első öt, fentebb említett migrációs áramlatot. A 19. század közepéig a cseh- és morvaországi zsidó népesség növekedése ugyanolyan ütemű, mint az összlakosságé, ami azt jelenti, hogy vagy kevésbé volt tömeges a Magyarországra település II. József uralkodása után, mint ahogy gondoljuk, vagy (és ez a valószínűbb) a veszteséget kompenzálta a bevándorlás Galíciából. A Monarchia utolsó évtizedeiben a zsidó népesség megmaradt a mintegy 125 000 főnyi szinten, a növekedés megszűnt a Bécsbe költözés és az amerikai kivándorlás következtében.

Galíciában és Bukovinában a zsidó népesség növekedése 500%-os, míg az összlakosságé nem haladja meg a 150%-ot. Tekintettel arra, hogy legalább 200 000 (feltehetően még ennél is több) zsidó települt át Galíciából és Bukovinából Magyarországra és Bécsbe, és hogy Amerika vonzása egyre erősebben hatott a 19. század végétől kezdve, ez a növekedési ütem azt valószínűsíti, hogy a kivándorlást évi 2000–3000 vagy még több oroszországi (ukrajnai és fehér-oroszországi) zsidó bevándorlása kompenzálta.

Zsidó lakosság Bécsben II. József uralkodása előtt nem létezett, és a neoabszolutizmus idején sem haladta meg létszámuk a 10 000–12 000 főt, hogy azután az alkotmányos korszakban szédületes iramban nőjön. Az I. világháború kitörésekor a 190 000 főnyi bécsi zsidó község a negyedik volt a világon, New York, Varsó és Budapest után. Bécsben lakott az osztrák örökös és tengeremléki tartományok zsidó népességének 90%-a. Bécsen kívül

ix) Belső migráció a Kárpát-medencében:

- a nyugati (Oberland) és keleti (Unterland) peremvidékről Belső-Magyarországra; III. Károly és Mária Terézia korában lassú és szerény méretű, II. József uralkodásától kezdve a migráció felgyorsul és arányaiban megnő;
- a falvakból Budapest és a nagyobb közép- és dél-magyarországi városok felé; 1840-ig nem túl jelentős, attól kezdve lendületes;
- Magyarországról Erdélybe 1850-től;

x) Belső migráció Romániában Bukarest és a többi város felé 1920 után.

<sup>7</sup> Az adatokat közli Adamczyk, Mieczysław-Jerzy: *L'éducation et les transformations de la société juive dans la Monarchie des Habsbourg, 1774 à 1914*. Paris, 1999. 200.

<sup>8</sup> Az alábbi táblázat a teljes magyarországi népesség és a zsidó közösség növekedési arányait hasonlítja össze a dualizmus fél évszázada alatt:

	1869	1910	növekedés
Össznépesség:	12 586 690	18 214 727	44%
Zsidó népesség:	525 545	909 531	73%

csak Triesztben (ahol a 18. század közepe óta élt zsidó közösség), Grazban és Linzben haladta meg a zsidóság létszáma az ezer lelket a Habsburg Európa megszűnésekor.

A magyarországi bevándorlás más keretek között folyt, más sémát követett. A cseh országokban 1726-tól az 1860-as évekig a kormány maximalta a zsidó népességszámot, Bécsben pedig hosszú ideig csak végtelenül óvatosan lazították a lakhatási tilalmat. Ezzel szemben Magyarországon a bevándorlás elé semmilyen akadályt nem gördítettek, de egészen az 1840-ben született, már az emancipáció felé mutató törvény elfogadásáig, amely kimondta, hogy a bányavárosok kivételével „az egész Országban és kapcsolt Részekben akárhol szabadon lakhatnak”, a bevándorlók zöme falvakban és mezővárosokban telepedett le, ahol a földesúri hatalom kedvezményekkel (ingyen telek a temetőnek és a zsinagógának stb.) könnyítette meg a zsidó község megalakulását. László Ernő 1966-ban megjelent tanulmánya 1700-tól 1910-ig követi a megyei és helyi statisztikai adatokat.<sup>9</sup> Szöges ellentétben Ausztriával, 1880-ban a magyar királyság területén fekvő 12 560 községből 10 156-ban laktak zsidók.

A beáramlás a nyugati határvidékre (Oberland – Sopron, Moson, Pozsony, Nyitra, Trencsén és Liptó megyék) a cseh országokból és az észak-keletre (Unterland – Sáros, Ung, Bereg, Zemplén, Máramaros, Ugocsa és Szatmár megyék) Lengyelországból I. Lipót korában indult meg. Az ország belső vidékeire költözés III. Károly uralkodásától kezdve mérhető, az 1780-as évektől felgyorsult, és az 1840-es törvény után a városi és falusi zsidóság közötti arány megfordult.

AZ ORSZÁG ZSIDÓ ÖSSZNEPESÉGÉN BELÜLI SZÁZALÉKARÁNY

	1735	1786	1835	1880	1910
<i>Oberland</i>	61	33	24	15	10
<i>Unterland</i>	15	22	22	22	23
Az ország középső és déli része	23	43	46	56	58
<i>ebből Budapest</i>	-	2	5	11	22
Erdély	-	1,8	6,8	4,7	6,9
Horvátország	-	-	0,7	1,7	2,4

A zsidók mindennapi életére az országon belüli migráció hatott döntő módon, ez vezetett az új zsidó centrumok látványos felemelkedéséhez.

ZSIDÓ LAKOSSÁG SZÁMA A VÁROSOKBAN (KEREKÍTETT SZÁMOKBAN)

	1850 körül	1869	1910
Budapest	15 000	45 000	203 000
Nagyvárad	1 500	6 400	15 100
Miskolc	400	4 000	10 300
Debrecen	120	2 000	8 400
Kolozsvár	200	3 000	7 000
Szeged	1 900	3 600	6 900
Győr	1 000	1 700	5 600
Szabadka	400	1 300	3 500

Az egész magyar nyelvterületen ez a trend érvényesült. 1910-ben a zsidó lakosok száma meghaladta a háromezret Nagykanizsán, Kaposvárott, Pápán, Nyíregyházán és Székesfehérvárott, a kétezret Sopronban, Kecskeméten, Szolnokon, Baján, Egerben, Gyöngyösön stb.<sup>10</sup>

<sup>9</sup> László Ernő: *Hungarian Jewry: Settlement and Demography 1735–38 to 1910*. In: Braham, Randolph L. (ed.): *Hungarian–Jewish Studies I*. New York, 1966. 61–133.

<sup>10</sup> László Ernő: *Hungarian Jewry*, id. mű; Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest, 1922.

Az ortodoxia és a modernizmus közötti hasadás földrajzi magyarázata (nyugati, illetve keleti eredet) nem tartható ezeknek az adatoknak a fényében. Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy ellentétben a Magyarországon hallgatólagosan elfogadott klisével, a galíciai, bukovinai és oroszországi zsidók körében is terjedt a Haszkala. Valószínűnek tűnik, hogy 1910-ben a magyarországi neológoknak több mint fele galíciai eredetű, az ortodoxoknak pedig mintegy 15–20%-a nyugati eredetű volt.

A tömeges bevándorlás ugyan legkésőbb az 1870-es években véget ért, a haszid vidék (Máramaros, Szatmár, Ugocsa és Szolnok-Doboka) továbbra is fogadott be keleti zsidókat. A növekvő tendenciájú kivándorlás Bécs és még nagyobb méretekben Amerika felé a Monarchia utolsó évtizedeiben azonban véget vetett a „zsidó terjeszkedés”-nek. Ezt a következtetést vonta le adataiból 1922-ben kiadott művében a meggyőződéses antiszemita statisztikus, Kovács Alajos.

### Reformizmus és ortodoxia

Az emancipációs gondolat megjelenése előtt az európai zsidó közösségek (a balkáni, franciaországi és hollandiai szefárdok kivételével) kétfajta rétegződést ismertek: a gazdaságit és a kulturálist. A gazdagság jogi előnyökkel járt, a tudás pedig a közösségen belül adott tekintélyt. Vallási és nyelvi szempontból az askenáz tömb homogén volt, a 18. századi haszidikus újítás nem érintette sem a nyelvet, sem a vallási szabályokat és szokásokat. Az emancipációs program új hasadásokat hozott, s ezek alakították át a közép-európai zsidó közösségek struktúráját.

A Németországból kiinduló reformmozgalom terjedése jól ismert, de a számok bizonytalanok: vagy azért, mert formális szakadás nem történt,<sup>11</sup> vagy mert a szakadás nem torkollott számháborúba. Ortodoxokat és haladókat a Monarchia mindkét részében találunk a zsidóság soraiban a ferenjózsefi korszakban, de a viszony a két irányzat között nem ugyanazt az utat követte. Ciszlajtániában az 1890. évi törvény a hitközségek autonómiájának elvét mondta ki. A hatóságok eltekintettek mind az állami, mind a tartományi képviselők létrehozásától. Mivel minden hitközség teljes autonómiát élvezett, a haladók és konzervatívok közötti konfliktus nem mérgesedett el, s még a számokra épülő reprezentációs vitát is el lehetett kerülni.

Az összeütközés Magyarországon hevesebb volt, mint máshol. A reformizmus elleni küzdelem egységfrontba tömörítette az oberlandi rabbinikus ortodoxiát és az unterlandi haszid ortodoxiát, amelyet annak idején a rabbinikus rendszer elleni lázadás hozott létre. A Kongresszust követő hasadás után kialakult és azóta hagyományossá vált elképzelés szerint a magyarországi zsidóság fele-fele arányban oszlott meg az ortodox és a haladó irányzat között. Zeke Gyula számításai szerint viszont a Monarchia összeomlásáig, noha csökkenő arányban, de mindvégig az ortodoxiához tartozott a zsidóság többsége.<sup>12</sup> A hagyományos elképzelés talán hívebben tükrözi a valóságot, mint a hitközségi statisztikák, illetve a hitközségekre vetített és értelmezett népszámlálási adatok. Egyfelől, a „haladók” nem váltak ki

<sup>11</sup> Németországban, ahol a neo-ortodoxok hajlandók voltak a liberálisokkal nem vallási ügyekben együttműködni, 1872-ben sikerült megalakítani a valamennyi hitközséget összefogó *Deutsch-Israeleitische Gemeindebundot*. A magyarországi ortodoxok ilyen megegyezésre önszántukból nem voltak hajlandók, a liberális magyar állam pedig, a hasonló problémákat erőszakosan megoldó I. Napóleon példájától eltérően, tartózkodott mindenfajta kényszer alkalmazásától.

<sup>12</sup> Zeke Gyula: *Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868–1949)*. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében I.* Budapest, 1990. 145–161. Zeke Gyula becslésének legmeglepőbb adatai az 1880-as évre vonatkoznak: 56,3 %-os ortodox többség mellett 38,2% tartozott a neológ és 5,7% a status quo hitközségekhez.

szisztematikusan az ortodoxiához tartozó hitközségekből, illetve néhány év után visszatértek (például Miskolc, Pápa, Balassagyarmat stb.); másfelől, és ez talán még fontosabb, a Budapestre és Pestkörnyékre költöző ortodoxok többsége automatikusan a kongresszusi hitközségekhez csatlakozott. A szakadás végül három hitközségi hálózat kiépítéséhez vezetett, mivel néhány jelentősebb város, például Debrecen, Eger vagy Sopron zsidósága a szétválás helyett úgynevezett *status quo ante* hitközséget alakított.

Az ortodoxok törést okozó hajthatatlanságának<sup>13</sup> ma divatos apológiája remélhetőleg hamarosan kiegyensúlyozottabb szemléletnek adja át a helyét. Ezt segíthetné elő például Löw Lipót *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn* című, 1874-ben megjelent művének magyar kiadása. Löw Lipót tisztában volt a szakadás veszélyével, és ezért nem is vett részt a Kongresszuson. Az volt a meggyőződése, hogy ortodoxok és reformer zsidók békében élhetnek egymás mellett, amennyiben önálló hitközségeket tarthatnak fenn.

### Asszimiláció

A babiloni fogság óta a zsidó történelem két párhuzamos pályán folyik. Az egyik út a nyitás a Népek felé, a másik a befeléfordulásé. Mivel mindkét magatartás 2500 év óta, száz generáción át kíséri a zsidóság történetét, sem a nyitás, sem az elzárkózás nem igényelheti az autenticitás bélyegét a másik kizárásával. A zsidó autenticitás maga a kettősség. Izgalmas áttekintést ad a kérdés hosszú távú történetéről a 20. század végi Amerikáig és Izraelig Werner J. Cahnman utolsó, az 1970-es években írt, de csak 2004-ben megjelent könyve.<sup>14</sup> Nem egészen 2300 évvel ezelőtt készült el a *Septuaginta* Alexandriában, mert az ott élő zsidók már nem tudtak se héberül, se arameusul. A *Septuaginta* azután tovább gazdagodott részint fordításokkal, részint olyan könyvekkel, amelyek hiányoztak a héber Ó-testamentumból. A jeruzsálemi rabbinátus nem fogadta el autentikusan zsidónak az alexandriai kompilációt. Mai szemmel nézve mind a fordítás, mind a fordítás elítélése egyaránt a zsidó történelemhez tartozik. Mivel a dualitás a zsidó történelem állandó vonása, félre kell tenni mindkét globalizáló álláspontot, azt, amelyik a diaszpóra zsidóságát homogén tömbnek tekint, ugyanúgy, mint azt, amelyik a zsidók történetét a befogadó országokkal való kapcsolatra szűkíti.

Fentebb idézett cikkében László Ernő keményen bírálja az asszimilációpárti történetírást, amely az ezeréves zsidó–magyar történelem tévútját választotta, holott a középkori zsidó közösség a török korban felszámolódott, s így az újkori magyar zsidóság története I. Lipót uralkodása alatt kezdődött. Az álláspont védhető, hiszen a 18. század elején meginduló folyamat nem a szerény középkori jelenlétet állította helyre, hanem a lengyelországihoz hasonló országos közösséget épített fel, de figyelmen kívül hagyja az elítélt irányzat szellemi hátterét, a német–zsidó historicizmust.<sup>15</sup> Ez az iskola vezette be a történelmi racio-

<sup>13</sup> Stein Mayer Miksa nagyszombati ortodox főrabbi 1905-től 1909-ig szerkesztette a *Magyar Rabbik* című havi folyóiratot, összesen 42 szám jelent meg. Történelmi és vallási tárgyú cikkek mellett a folyóirat szinte minden számában olvasható neológok elleni támadás, például a *Szabolcsi babérvai* című cikk (III. évf. 117–118). Báró Barkóczy Sándor, közoktatásügyi miniszteri tanácsos a zsidó vallásra a „tétéles torzvallás” kifejezést alkalmazta. Szabolcsi Miksa feljelentette vallás elleni izgatásért. A cikk szerint Barkóczy kifejezésénél sokkal súlyosabb Goldziher Ignác *Der Mythos bei den Hebräern* című műve, a Rabbiszeminárium a tagadás melegágya, a neológia a vallásnélküliség vallása.

<sup>14</sup> Cahnman, Werner J.: *Jews and Gentiles. A Historical Sociology of their Relations*. New Brunswick (USA) – London, 2004. XVI–253.

<sup>15</sup> Ehrenfreud, Jacques: *Les usages juifs de l'historicisme allemand. Naissance et professionnalisation d'une discipline judéo-allemande, 1871–1914*. In: Bourel, Dominique – Motzkin, Gabriel (dir.):

nalitás igényét a zsidó kultúrába. A neológ történetírás ezt a látásmódot vette át és alkalmazta Magyarországra. Az átvételt megkönnyítette a honfoglalás előtti kazár–magyar kapcsolat, és a meglehetősen bő középkori forrásanyag a zsidók magyarországi jelenlétéről. A magyarországi középkori zsidó kiváltságokat nem a török hódítás szüntette meg, hanem az 1492 utáni kontinentális fordulat. Zsidók 1526 (kiűzetés Pozsonyból, nagyszombati és bazini vérvád stb.) után is éltek a királyi Magyarországon, nem a zsidó egyedek tűntek el, hanem a királyi védettség.

A Leopold von Ranke és Wilhelm von Humboldt nevéhez fűződő német historicizmus állította a történezmunka középpontjába a levéltári primer források felhasználását és kritikáját. A zsidó történelmet a racionális filozófia alapjára helyező *Zsidó Tudomány* az 1820-as években indult útjára. Első tartósan fennmaradó intézményéből, a breslauer rabbiszemináriumból került ki a német–zsidó történészek több nemzedéke (így Moritz Güdemann,<sup>16</sup> Markus Brann<sup>17</sup> és Isidor Kracauer<sup>18</sup>). A breslauer rabbiszeminárium szerkesztette és adta ki 1851-től kezdve a zsidó történetírás legtekintélyesebb orgánumát, a *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*ot. Breslauban tanult Kohn Sámuel, a magyarországi zsidóság középkori történetének mindmáig egyetlen monográfusa<sup>19</sup> és Bacher Vilmos, a pesti rabbiszeminárium első igazgatója.<sup>20</sup>

II. József korában jelenik meg valamennyi közép-európai irodalomban a befogadó társadalom (német, lengyel, magyar, orosz) nyelvét mulatságos kiejtéssel beszélő, jiddis anyanyelvű zsidó, így Salamon, a jószívű és becsületes hitelező Simai Kristóf *Váratlan vendég* című Plautus adaptációjában (*Kassai Magyar Museum*, 1789).

A mendelssohni<sup>21</sup> mozgalom a nyelvi asszimilációt tette a zsidóság körében terjesztendő Felvilágosodás, a Haszkala *par excellence* eszközévé, és ennek révén remélte megvalósítani a kettős célt: az emancipációt és a zsidóság bekapcsolását az európai kultúrába. Ebben a megvilágításban, amelyet ugyanúgy magukévá tettek a haladó zsidók, mint a befogadó társadalmak, a jiddis nem egyenrangú a környező nemzeti nyelvekkel (német, lengyel, cseh, orosz, magyar), hanem romlott zsargon, a gettó szimbóluma, amelyet elenyészésre ítél a haladás.

Cseh- és Morvaországban az irodalmi német az 1780-as években kezdett a jiddis helyére lépni, és két nemzedéknyi idő alatt meghódította a zsidóságot. Noha a cseh anyanyelvűség erősen terjedt az alkotmányos korszakban (Otto Bauer adatai szerint 1910-ben a csehországi zsidók 55,2%-a vallotta a csehet érintkezési nyelvének<sup>22</sup>), Prága ezután is a zsidó–német kultúra egyik központja maradt. A csehországi, galíciai, bukovinai és magyarországi eredetű bécsi zsidók német kultúráját fölösleges kommentálni, elég megemlíteni Sigmund Freud, Hugo von Hofmannsthal, Stefan Zweig és Arthur Schnitzler nevét. Bukovinában a zsidók spontán áttérése a német nyelvre Csernovicból kis Bécsset csinált.

Les voyages de l'intelligence. Passages des idées et des hommes, Europe, Palestine, Israël. Paris, 2002. 203–227.

<sup>16</sup> *Geschichte der Juden in Magdeburg*, 1865.

<sup>17</sup> *Geschichte des Landesrabbinats in Schlesien*, 1887.

<sup>18</sup> *Urkundenbuch zur Geschichte der Juden in Frankfurt a. M.*, 1914 és *Geschichte der Juden in Frankfurt a. M.*, 1925–1927.

<sup>19</sup> *A zsidók története Magyarországon a legrégebb időktől a mohácsi vészig*, 1884.

<sup>20</sup> Bacher Vilmos: *Szentírás és zsidó tudomány*. Gyoma, 1998. (Múlt és Jövő könyvek)

<sup>21</sup> A mozgalom Moses Mendelssohn (1729–1786) Tóra fordításával és *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* című röpiratával indult el.

<sup>22</sup> Bauer, Otto: *La question des nationalités et la socialdémocratie*. Paris–Montréal, 1987. 381.

Jóval bonyolultabb volt a helyzet Galíciában, ahol, mint mindenütt másutt a Monarchiában, a statisztikák 1867 után nem ismertek többé zsidó nemzetiséget, csak zsidó vallást. A jiddis („zsargon”, „elrontott német”) hiába volt anyanyelve többszázezer zsidónak, nem szerepelt a hivatalosan elismert nyelvek között. A zsidók tehát, függetlenül anyanyelvüktől, a nemzetiségi statisztikában vagy a német, vagy a lengyel rubrikába kerültek. Ez utóbbi választás politikai hitvallást jelentett a történelmi Lengyelország mellett. A galíciai Haszkala nem járt automatikusan nyelvcserevel, a németre vagy a lengyelre való áttéréssel. Oroszországhoz hasonlóan számos, az ortodoxiától, sőt a vallástól is eltávolodott zsidó megtartotta a jiddist mint a zsidó nemzet nyelvét.

A román fejedelemségekben, illetve királyságban a ladinót beszélő szefárdok a 19. század második felében kisebbségbe kerültek az askenáz bevándorlás következtében. Mivel a zsidók nem kapták meg az állampolgárságot, a román csak lassan terjedt, és a folyamatot tovább lassította, egészen az 1920-as évekig, a jiddisül beszélő közösséget gyarapító bevándorlás Oroszországból.

Magyarország a mendelssohni modellt követte, de a modernitásba vezető német nyelv fokozatosan átadta a helyét a magyarnak. A váltás spontánul történt, és a dolog már eldőlt, amikor az 1840-es évek magyarosítási programja megindult. A jiddis a kárpátjai Unterlandban élt tovább, és a zsidó városi polgárok egy része megtartotta a mendelssohni folyamat első szakaszában felvett németet. A Dohány utcai zsinagógában Mayer Kayserling harmincöt évig töltötte be a német hitszónoki posztot. 1810 után három nemzedék leforgása alatt magyar anyanyelvűvé vált a zsidók 75%-a, s ehhez a 75%-hoz tartozott a nyugati és keleti eredetű ortodoxoknak nagyobbik fele. A folyamatról, noha egyszerűen a zsidó hagyományban gyökerezik, számtalan bonyolult feltételezés és áltudományos magyarázat készült.

Az 1960-as évek óta az elmagyarosodott (és „magyarosító”) zsidókat csak megrovás, kigúnyolás és zsidalom éri,<sup>23</sup> holott a jiddisről németre váltás még csak homlokráncolást sem kelt, és az évszázados szefárd hűség a spanyolhoz a török birodalomban mindmáig meghatott rokonszenvre számíthat. Márpedig ugyanarról a jelenségről van szó, arról az érzelmi paktumról, amely a zsidókat ahhoz a nyelvhez köti, amelyen kifejezik magukat. Mindhárom esetben a zsidókat kirekesztették, elűzték és megölték azok, akiknek a nyelvével érzelmileg azonosultak. Mivel a kötődés az adoptált nyelvhez a zsidó kultúra, erkölcs és érzelmi világ szerves része, annak a magyarázatát, hogy miért csak a „magyarosítókat” pelengérezik ki (McCagg szerint az áttérés a magyar nyelvre személyiségcserét jelent), Magyarország történetében kell keresni. Úgy tűnik, hogy ez az 1960 utáni divat négy forrásból táplálkozik: a neológ „hitehagyás” elleni ortodox haragból, a hajdani magyar rezsím elleni nemzetiségi indulatokból, a magyar barbárságot lenéző osztrák–cseh felsőbbrendűségi tudatból és, jóllehet nem tudatosan, abból a zsidókat kirekesztő ideológiából, amely százhusz éve mérgezi a magyar közszellemet.<sup>24</sup>

---

<sup>23</sup> Például: McCagg, Jr. William O.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. New York, 1986. 254.; Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, 2000. 503.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Budapest, 2001. 787.

<sup>24</sup> A témát két cikkben érintem: *La Hongrie, un nouveau Sefarad ?* In: *Politica e religione nell'Europa centro-orientale (sec. XVI-XX.)*, a cura di Gaetano Platania. Viterbo, 2002. 77–109. (Atti del 3° Colloquio internazionale, Viterbo, 7–9 giugno 2001.) és *„Judapest” et Vienne*. *Austriaca*, n° 57, 2004. 35–52.



## Névmagyarosítás

Noha hatvan év telt el a „fajvédő” korszak vége óta, sok szó esik ma is a zsidók névmagyarosításáról. Ideje volna a témát megszabadítani a pejoratív konnotációtól és a rátapadt szenvedélyektől. Az eufónikus meggondolásból vagy asszimilációs célból történő névváltoztatás nem a magyar neológ (és ortodox) zsidók sajátos opportunizmusának terméke. Az Amerikába bevándorló, kimondhatatlan nevű Ivanovicsból így lesz wales-i eredetre utaló Evans, hála *Ellis Island* beolvasztásban hívó tisztviselőinek. Amikor egy emigráns megkapja a befogadó ország állampolgárságát, jogában áll személy- és vezetéknevét megváltóztatni. Számatalan emigráns élt ezzel a lehetőséggel Franciaországban ugyanúgy, mint Svédországban vagy Angliában.

A zsidó névmagyarosítás, jóllehet végigkísérte a 20. századot is, az antiszemita állam két és fél évtizedét kivéve, lényegében a soknemzetiségű Magyarország 19. századi történetéhez tartozik. A magyar nacionalizmus, programszerűen az 1830-as évektől kezdve, az országban lakó nemzetiségek nyelvi asszimilációját tűzte ki célul – nem is teljesen sikertelenül, legalábbis a nemzetiségi elitek körében. Borsi-Kálmán Béla ragyogó leírást ad arról, hogyan magyarosodtak el a bánásági szerb, görög, román és német új-nemesek a 19. század első felében.<sup>25</sup> A nemeslévéllel járó névváltoztatás I. Ferenc uralkodásának elején, a szélesebb körű névmagyarosítási divat az 1830-as években kezdődött. Az 1848-as népképviseleti országgyűlés jó néhány szlovák, német, szerb és rutén képviselője vett fel magyar hangzású nevet évekkkel a forradalom előtt. Rengey Ferdinánd szegedi képviselő eredetileg Aigner volt, a máramarosi Desatnik a Tizedy nevet választotta, a mosoni Heinrich Imrédyre, a nyitrai Chrenek Tormayra, a bácskai Allaga Agaffira, a bánáti Oexel Rónayra magyarosított.<sup>26</sup> A szepességi első vonalbeli politikusok szintén a magyarosítók közé tartoztak. Zsedényi Ede, 1832-től 1844-ig az alsótáblai kormánypárt vezére követsége elején még a Pfannschmidt nevet használta. 1848–1849-ben két szepességi származású képviselő játszott prominens szerepet, a baloldali republikánus Irányi Dániel és a békepárti Hunfalvy Pál. Irányi családja a Halbschuh nevet viselte, Hunfalvy pedig a Hunsdorfer nevet hagyta el.

A zsidók körében a névmagyarosítási hullám szintén az 1830–1840-es években indult el. Az első időkben választott nevek nem voltak mindig szerencsések (Rózsay, Zerffi, Ludassi stb.), igaz, hasonlóan nehézkesnek hallunk nemesi névfordításokat is, például a német Freillerből Szabadfyra vagy az örmény Andenről Másvilágira. Később, a tömeges névmagyarosítások idején a feltűnést nem keltő nevek (Kiss, Nagy, Halász, Molnár stb.) lesznek a leggyakoribbak.

Az itt érintett nemzetközi és magyar háttér azt jelzi, hogy a zsidók névmagyarosítása természetesen érdekes és tudományos megközelítést igénylő jelenség, de végső soron a hétköznapi banalitások közé tartozik. Amint ezt Karády Viktor kutatásai kimutatták, a névmagyarosítási kérelmek többségét zsidók nyújtották be. Ezzel kapcsolatban két kérdés merül fel: 1) Miért változtatott nevet oly sok zsidó Magyarországon? 2) Miért akartak a 19. századi Magyarországon mind a két-három generáció óta meggyökeresedett, mind a frissen bevándorolt zsidók a magyar nemzethez tartozni, úgy tűnik többségükben?

A válasz az első kérdésre főleg negatív elemekre épül. A német vezetéknevet II. József normalizáló racionalizmusa tette kötelezővé. Ezzel a szimbolikus intézkedéssel a császár bevette a zsidókat birodalmának német nemzetiségébe. A felvilágosult Európa a zsidóságot

<sup>25</sup> *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgáriasodás” témaköréből.* Pécs, 2002. 301.

<sup>26</sup> Pálmány Béla (szerk.): *Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja.* Budapest, 2002. 1369.

a befogadó nemzethez tartozó vallási közösségnek tekintette. Mivel a jiddist úgy is fel lehetett fogni, mint egyet a sok német dialektus közül, II. József nem vétett a felvilágosult logika ellen. De egy 1785-ben hatóságilag, igaz, hogy fejedelmi jóindulatból, oktrojált név nem jelent olyan családi ereklyét, mint a honfoglaló ősök emlékét idéző Szemere de genere Huba, a költői hangzású Ghyczy és Assa s Ablánczkürti Ghyczy vagy a sok száz éves Weiss, Bergleiter stb. szász polgári nevek.

A másik negatív elem inkább a 20., mint a 19. század sajátja. A magyar anyanyelvűvé vált zsidók egy-két generáció elmúltával már csak a pesti szubkultúrába átment jiddis szavakat és kifejezéseket ismerték, és németül a gazdagok a *Fräuleintól*, a többiek az iskolában tanultak meg, amennyiben megtanultak. A jiddisül nem tudó és a németet legfeljebb idegen nyelvként ismerő zsidók joggal érezhették anakronizmusnak a német vezetéknevet. E két negatív elem ellenére a vészorszak előtti ortodox és neológ zsidók többsége megtartotta német hangzású nevét mint a zsidósághoz tartozás mindenki számára érthető jelét.

A második kérdésre sokféle választ adtak zsidó és nem-zsidó történészek, szociológusok és írók az elmúlt százharminc év során. Válaszom a kérdésre Gyurgyák János könyvéről írt cikkemben olvasható.<sup>27</sup> Lényege az, hogy nem kell körmönfont stratégiákat, alkut, vásárt és beteges lelki jelenségeket keresni. A magyar politikai osztály hangadó szárnya 1790-től kezdve foglalta programjába a zsidóság bevételeát a nemzetbe, a zsidóság mendelssohni elveket elfogadó része pedig ismételten kérte e program megvalósítását. A „Három nemzedék” (Deák és Eötvös, Tisza Kálmán és Szilágyi Dezső, Wekerle Sándor és Tisza István) mindvégig tartotta magát Haller József 1791-ben megfogalmazott elvéhez: „Érezzék a zsidók Magyarországot hazájuknak”. A Monarchia összeomlása, a Kommün és Trianon elsöpörte a liberális örökséget. A hatalomra jutott nacionalista jobboldal átvette a közvélemény irányítását, és a magyar államot az 1870-es évek óta egész Európában (beleértve a Monarchia két részét) terjedő antiszemita ideológia alapjára helyezte.

### Kitérés és kitértek

Bár számtalan könyv és cikk foglalkozik a kitérés jelenségével, valamint a kitért zsidók magatartásával, bizonytalan státusával és sorsával, a *Taufjudentum* (más nyelven nincs rá műszó) témáját sűrű homály borítja. Magyarországot illetően a legtöbb szerző úgy látja, hogy az 1869. évi szakadás után a kitérés a neológ szárnyra korlátozódott, akár vallási meggyőződés, akár érdek, akár félelem motiválta az egyéni döntést. Ugyan tudtommal mindaddig nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok a kitértek vallási háttéréről, a kitérések (1890 és 1910 között évi átlagban kb. 500) és vegyes házasságok területi megoszlása valóban oda mutat, hogy ezt a két menekülési formát főként neológok választották. A szabály persze nem általános érvényű. Mind Báró Hazay Samu vezérezredes, honvédelmi miniszter, mind a Kommunisták Magyarországi Pártját megalapító Kun Béla ortodox családból származott.

Égész Közép- és Kelet-Európában sokan menekültek a zsidóságból, kitérés mellett vagy helyett,<sup>28</sup> a forradalmi mozgalmakba. A magyar szociáldemokrácia nem egy vezetője volt kitért vagy származott kitért szülőktől, mint a később kommunistává lett Lukács György, Varga Jenő vagy Pogány József. A munkásmozgalomhoz csatlakozó kitért ugyanúgy szakít a zsidósággal, mint a kitért képviselő, tábornok vagy gyáros, de nem az egyéni társadalmi emelkedés reménye vezeti. A foglalkozásuknál fogva agnosztikus intellektuelek viszont,

<sup>27</sup> Kecskeméti Károly: *A zsidókérdés Magyarországon*. Valóság, 45. évf. (2002) 12. sz.

<sup>28</sup> Reformerek és ortodox zsidók egyaránt, s ez az európai zsidóság 19–20. századi történetének egyik legizgalmasabb és legbővebben tárgyalt kérdése.

mint Farkas Pál szociológus, Somló Bódog jogász vagy Pikler Gyula jogász és pszichológus nyilvánvalóan számítottak egyetemi vagy más közéleti érvényesülésre, amikor kitértek.

A felsőbb körökhez tartozó kitértek helyzete már az antiszemita kurzusok előtt is felemás volt. Az ortodox zsidók szemében kitértek, neológok és ateisták között különbség nincs, egyaránt hitehagyottak. A valóságban persze a kitért nem tartozik többé a zsidó községhez (a neológhoz sem), de – és ez a kitértek drámája – nem olvad be a keresztény társadalomba sem. A Monarchiában, mint a többi európai országban, a kitérteket tétovázás, sőt antiszemita hátsó gondolatok nélkül is spontánul a zsidók közé sorolták. Hiába keresztelték meg Marxot, Heinét, Eduard Gansot vagy Disraelit, koruk és az utókor a zsidó szellemi nagyságok között tartotta és tartja őket számon. Az 1929-ben kiadott *Zsidó Lexikon* csillaggal jelzi az első és második kitért nemzedékhez tartozó művészeket, bankárokat, sportolókat, tudósokat, orvosokat, írókat, ügyvédeket, újságírókat és politikusokat, akik nevet szerreztek maguknak. A McCagg: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* című művében említett személyiségeknek legalább a fele kitért. A viszony a zsidó múlthoz egyénenként változik. Sokan vállalják a zsidó eredetet, de nyomtalan eltüntetésének igényére is van példa.<sup>29</sup>

A *Taufjudentum* témája nem önállósodott se Magyarországon, se másutt, feltehetően azért, mert az antiszemita ideológiák, a nürnbergi törvények, sőt még a zsidókkal szimpatizáló közvélemény is a zsidóságba utalják vissza a kitérteket. Sok tehát a tisztázandó kérdés, de egy módszertani anomáliát további kutatások nélkül is fel lehetne számolni. Nevezetesen azt a szokást, hogy kitért személyiségek megnyilatkozásai szolgáljanak forrásul a zsidóság belső problémáinak elemzésénél.

### A homályzónák felszámolása

A zsidóknak azokban az országokban, ahonnan nem voltak kitiltva, az emancipáció előtt letelepedési engedélyért kellett folyamodniuk a helyi városi vagy földesúri hatósághoz. A zsidók befogadását ellenző lakosok a kedvező, az elutasító döntések ellen pedig a kérelmezők adhattak be fellebbezést. Az ilyen ügyekről (lakhatási és ingatlanszerzési jog, zsinagógaépítés stb.) akár közigazgatási, akár bírói útra kerültek, iratok készültek, s így a helyi, területi és központi levéltárak jelentős forrásanyagot őriznek az egyenjogúsítás előtti zsidóság problémáiról.

A liberális Európában már nem volt helyük rendeletileg kijelölt zsidó utcáknak, negyedeknek és fallal körülvett gettóknak. Ennek ellenére az alkotmányos évtizedek alatt, úgy tűnik, spontánul nőttek ki a földből a dinamikusan fejlődő városokban a zsidó többségű úri és kispolgári negyedek. Nem lehet egyszerűen a rituális szükségletekkel (zsinagóga, mézsárszék stb.) magyarázni a jelenséget egy olyan világban, amelyben állam és város többé nem szólt bele a polgárok lakóhely-választásába. Talán úgy lehet fogalmazni, hogy az immár egyenjogúságot élvező zsidók önként alkalmazkodtak a többvállású városokban hallgatólagosan elfogadott szociabilitási kódexhez. (Megjegyzendő, hogy Észak-Írországon ma is érvényes a kódex, protestánsok és katolikusok nem lanknak vegyesen.)

Erre a kódexre épültek a liberális zsidóság magatartási szabályai Párizsban és Berlinben, Prágában és Krakkóban, Bécsben és Budapesten.<sup>30</sup> Keresztények és zsidók vegyes szociabilitási mezőnynek tekintették az iskola, a munkahely, a sport, a szórakozás stb. mellett a helyi és országos politikai életet, beleértve a párbajozást és, legalábbis részben,

<sup>29</sup> Lorant, André: *Le Perroquet de Budapest*. Paris, 2002. 288.

<sup>30</sup> Párizsra lásd például: Vidal-Naquet, Pierre: *Mémoires I–II*. Paris, 1998. Varsóra pedig: Olczak-Ronikier, Joanna: *Le jardin de la mémoire*. Montricher, 2005.

a társadalmi egyesületeket. E mezőnyökön belül persze megmaradtak, illetve kialakultak szegregált vagy a vegyességet inkább elvileg helyeslő, mint gyakorlatilag alkalmazó szigetek. A Monarchián belül csak Magyarországon engedélyezett szabadkőművesség elvi síkon a vallási, nemzeti és faji megkülönböztetés következetes ellenfele volt. Ennek ellenére működtek, legalábbis Budapesten, hangsúlyosan nem-zsidó (Hungaria, Nemzeti) és hangsúlyosan zsidó (Könyves Kálmán, Demokrácia) összetételű páholyok. Kitért tagjai mindkét típusú páholyoknak voltak. A szabadkőművességen belüli szociabilitás témájának kutatását ki lehetne terjeszteni az osztrák és cseh testvérek számára létesített tizenöt pozsonyi és határmenti németnyelvű páholyra.<sup>31</sup>

A vegyes szociabilitás mezőnyeinek kívüli keresztény–zsidó kapcsolatról – ide tartozik a magán-, családi és társasági élet – persze vannak közlevéltárban őrzött (pl. rendőrségi és bírósági) érdekes iratok, de az igazán informatív források, a naplók, levelezések, emlékiratok, fényképek, újsághírek stb. magángyűjteményekben és könyvtárakban találhatóak.

Az elviselhetetlenül sznob pesti terminológiában „galiciáner”-ként emlegetett keleti zsidók úgy élnek a kollektív emlékezetben, mint a kraválok, vérvádak és egyéb testi és szóbeli agressziók állandó célpontjai. A meg nem szűnő bevándorlás Oroszországból azonban annak a jele, hogy mindennapi életük a Habsburg-világ utolsó öt évtizedében minden anyagi nehézség ellenére inkább derűs és békés volt Bécsben, Bukovinában, Galiciában, Magyarországon és Erdélyben. Az ilyenfajta „nem-eseményekről” azonban nem esik szó a hatósági iratokban, a sajtóban és az ezeket idéző történeti munkákban. A források alapján inkább a politikai és népi antiszemitizmus többé-kevésbé súlyos kitöréseit lehet nyomon követni.

Európa valamennyi keresztény országában az antijudaizmus beleépült a népi kultúrába. Hiába tartanak hosszú ideig a békés korszakok, a zsidók soha nem érezhetik magukat és nincsenek is biztonságban a bármely pillanatban kirobbanható, pontosabban kirobbantatható hisztériával szemben. Ugyanis az a lángoló gyűlölet, amely mintha a néplélek mélyéről törne föl, mindig és mindenütt a vallási vagy világi elit szervezőmunkájának az eredménye: az „istenölő nemzetet”-et megbélyegző templomi prédikáció és ikonográfia, az „uzsorás zsidók” kifosztását igazoló királyi propaganda, a járványokért és egyéb katasztrófákért felelős „bűnösök” leleplezése, kereskedő céhek tiltakozása a „tisztességtelen konkurencia” ellen – a zsidógyűlölet mindenütt ezzel az évszázadok során kialakult és kipróbált érvrendszerrel dolgozott.<sup>32</sup>

Félelmetesen hatékony eszközre tettek szert a könyvnyomtatással a zsidógyűlölet írástudó terjesztői. Daniel Tollet mutatta ki a 17. és 18. századi Lengyelország adatai alapján, hogy a zsidóellenes röpiratok termelésének és a vérvádaknak s egyéb hajszáknak grafikonra vitt görbéi fedik egymást.<sup>33</sup> Magyarországon, ahol ebben a korszakban zsidóellenes incidensekről (a török megszállásnak véget vető hadjáraton kívül) nem tudunk, judeofób irodalom sincs.

A 19. és 20. századi politikai antiszemitizmus továbbra is használja a hagyományos érveket, de propagandáját a zsidók eltörölhetetlen faji jellegzetességére alapozza, s ezzel hatékonyságát az egykori templomi prédikációkhoz képest megsokszorozza.<sup>34</sup>

<sup>31</sup> Lásd a *Kelet* című szabadkőműves folyóiratot és a Magyar Országos Levéltárban a P 1095 és P 1096 jelzetű fondokat.

<sup>32</sup> Lásd Tollet, Daniel (dir.): *Les textes judéophobes et judéophiles dans l'Europe chrétienne à l'époque moderne*. Paris, 2000. 246.

<sup>33</sup> Tollet, Daniel: *Accuser pour convertir. Du bon usage de l'accusation de crime rituel dans la Pologne catholique à l'époque moderne*. Paris, 2000. 304.

<sup>34</sup> Az érv a spanyol inkvizíció szellemi tárházából származik, lásd Escamilla-Colin, Michèle: *Recherches sur les traités judéophobes espagnols des XVI<sup>e</sup> et XVII<sup>e</sup> siècles*. In: Tollet: *Les textes*, 27–49.

Mint erre fentebb utaltunk, az antiszemita hadjárat 1870 és 1880 között indult el Közép-Európában a győzelem felé. Első hírnökei, pl. Istóczy Győző és Karl Lueger ugyan elérték ijesztő, a jövőndő iszonyt sejtető közönségikereket, de a Habsburg hatalom és a magyar liberálisok utolsó nemzedéke meg tudta gátolni a kór elhatalmasodását. Oroszországban ezzel egyidőben tört ki a hatóságok bátorításával, sőt diszkrét segédletével a népi antiszemita hisztéria.<sup>35</sup> A 'pogrom' bekerült az európai szókincsbe. A zsidók ellen hatósági bátorítás nélkül is lehet sikerrel uszítani, de a pogromot az állam nyílt vagy titkolt részvétele teszi pogrommá.<sup>36</sup>

Sok tollforgató szegi meg a terminológiai fegyelmet, áldozza fel a szabatossgát a hatásvadászat kedvéért. Így lett bizonyos sajtótermékekben De Gaulle-ból negyvenegynéhány évvel ezelőtt fasiszta, és ennél otrombább példákat is bőven lehetne idézni. A 'pogrom' szóval is valami hasonló történt. Nem egy újságcikk és szakkönyv nevez (talán megfelelő *terminus technicus* híján) pogromnak olyan zavargásokat, amelyek ellen a hatóságok késlekedés nélkül karhatalmat vetettek be. A fogalmak összemosása lehet jóhiszemű, de mindenképpen nehezíti a történelem megértését.

Közép-Európát a Monarchia összeomlása után fokozatosan elborította az állami antiszemitizmus. A folyamat Magyarországon kezdődött. A két háború közötti antiszemita pártokról és rezsimekről könyvtárnyi irodalom jelent meg. Mégsem tudunk eleget arról, hogy milyen módszerek és technikák mozgósításával sikerült sokmillió embert a jogtiprás és szavakkal ki sem fejezhető borzalmak néma tanúivá vagy bűnrészeseivé tenni, s arról sem, hogy milyen tünetek, megalkuvások és cinkosságok kísérték a kontaminált népek erkölcsi süllyedését. A népi antiszemitizmusok összehasonlító történetének kutatása világíthatná meg a szimptomákat és mechanizmusokat. A jövőről van szó, nem a múlttól.

## Zárszó

Tisztában vagyok azzal, hogy az itt megfogalmazott tételek vitathatók. Az is valószínű, hogy sokak számára nem tűnik elfogadhatónak az, amit például a nyelvi asszimilációról vagy a kettős zsidó hagyományról írok. De abban biztos vagyok, hogy a kérdéseket, amelyeket felvettem, fel kellett vetni, és abban is, hogy a homályzónák felszámolása lehetséges a könyvtárakban és levéltárakban őrzött forrásanyagra támaszkodva. A zsidóság történetének irodalma 1990 óta szüntelenül és lendületesen gazdagodik a közép-európai országokban. A homályzónák felszámolásához persze közös kezdeményezésekre, tanulmánykötetekre, forráskiadványokra és konferenciákra is szükség van, mert bármennyire egyéni és sokszínű volt a zsidó közösségek útja az e vázlatban érintett mintegy százötven éves korszakban, a problémák és kihívások közösek voltak, és közös volt a korszakot lezáró katasztrófa.

<sup>35</sup> Részletesen foglalkozik az oroszországi pogromszítások technikájával: Leroy-Beaulieu, Anatole: *L'Empire des Tsars et les Russes*. Robert Laffont kiadás, 1990. 1323. et passim.

<sup>36</sup> A Révai Lexikon 1922-ben kiadott Ottó-Racine kötete szerint „*e névvel jelölik Oroszországban az 1905 óta [helyesen: 1881 óta] rendszeresen ismétlődő zsidóüldözéseket, melyeket a hatóság elnéz, sőt néha támogat is*”. Hasonló, az állami cinkosságot említő meghatározásokat ad az angol Webster és a francia Quillet értelmező szótár, a francia Robert pedig kifejezetten a hatóságok szerepére teszi a hangsúlyt. Kihagyja ezt az elemet a francia Larousse, valamint a Magyar Értelmező Szótár 1999-es kiadásában még ki nem javított, groteszk indítású szócikk: „*Kizsákmányoló társadalmakban: valamely nemzetiség, küll. a zsidóság ellen szervezett tömeges terrorcselekmény*”. A pogrom szót az angol nyelv 1882, a francia 1903 óta használja.